

דשמיא

בסייעתא

שליש במקרא

גליון 13

'לעולם ישלש אדם שנזתיו שלישי במקרא'

פרשת בהר ה' אלפים תשע"ח

מגזין תנ"ך ללימוד והעמקה בנושאים וסוגיות בכתבי הקודש

ההספק השבועי:

תורה: פרשת בהר

נביאים: שמואל ב פרקים טו-יט

כתובים: תהלים פרקים א-י

תוכן העניינים:

ג.....	תמצית העניינים
ד.....	אישי התנ"ך דוד המלך
ה.....	שערי תהלים
ו.....	פרשני המקרא המאיר'

דבר המערכת

בשבוע זה אנו מתחילים בעזר ה' את ספר התהלים. ספר זה רב בו החלק הסתום, וכל מזמור צריך להקדמות רבות כגון מי אמר מזמור זה, על מה נאמר, ועוד. בכל מזמור ומזמור ישנם כמה פירושים על מה נאמר, ומה תוכנו, ולכן לא נביא במסגרת 'תמצית העניינים' את תמצות פרקי התהלים, כיון שלא ניתן לתמצת את הפרקים ללא הכרעה בין דברי הפרשנים.

עם זאת נשתדל להביא באופן תדיר את מדור 'שערי תהלים', בו יביאו כותבי המערכת מבואות והקדמות בעניני ספר התהלים, ובו נשתדל לעשות סדר בספר זה, ובשיטות הפרשנים בנושאים המרכזיים.

בשבוע זה אנו מביאים במדור 'אישי התנ"ך' מאמר נפלא מתוך ספר "חזון הנביאים", על דוד המלך מחבר ספר התהלים. המאמר נמסר לנו באדיבות הרב המחבר, ועבר שינויים קלים ע"י המערכת. המאמר נכתב כנספח לתולדות עם ישראל, ולכן שינינו בה מעט את עריכת הדברים, כדי להתאימם למסגרת זו.

מערכת "שליש במקרא"

בשער- קבר דוד המלך בהר ציון

יוצא לאור ע"י מערכת "שליש במקרא".

ליצירת קשר:

shlishe24@gmail.com

התמונות באדיבות "ויקיפדיה".

תמצית הענינים

תמצית הפרקים הנלמדים בהספק השבועי

תורה: פרשת בהר

דיני שמיטה ויובל.

דיני מכירת בתים וקרקעות, וגאולתם.

דיני ישראל שנמכר לעבד, ודרכי פדייתו.

נביאים: שמואל-ב פרקים טו-יט

פרק טו

אבשלום מתחיל לנהוג בגינוני גדולה ולהסיט את ישראל מאביו אליו.

אבשלום מולך בחברון, ודוד ששומע מהמגיד על העתיד לקרות, בורח מירושלים..

פרק טז

ציבא עבד מפיבשת יוצא לקראת דוד, ואומר כי מפיבשת לא רצה לצאת.

שמעי בן גרא יוצא לקראת דוד ומקללו.

חושי הארכי, מגיע לירושלים, ומצטרף לאבשלום ע"מ לסכל את עצת אחיתופל הגילוני.

פרק יז

אחיתופל רוצה לצאת מיד להילחם בדוד, אולם חושי מפר את עצתו.

חושי שולח את המסר לדוד ע"י צדוק ואביתר הכהנים ששימשו כמרגלים, אולם הם מתגלים ונאלצים לברוח.

דוד וכל אנשיו עוברים את הירדן.

אחיתופל שראה שלא נתקיימה עצתו, הלך לביתו וחנק את עצמו.

אבשלום שם את עמשא על צבאו, והוא וכל ישראל עברו את הירדן למלחמה על דוד.

פרק יח

דוד מחלק את העם לשלושה ראשים, ומצוה שלא יפגעו באבשלום.

יואב הורג את אבשלום, ובכך מסיים את המלחמה.

אחזימעץ בן צדוק רץ אל המלך דוד, ומבשרו על מות אבשלום.

פרק יט

דוד בוכה על אבשלום, ויואב מכריחו לצאת אל העם.

ישראל מחליטים להשיב את דוד אחר שמת אבשלום, ודוד שולח לעמשא שהוא יהיה על הצבא תחת יואב.

סיפור שיבת דוד וחצייתו את הירדן.

"עַל פְּלִגֵּי מַיִם"

אמר רבי תנחום בר חנילאי: לעולם ישלש אדם שנותיו - שלישי במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד. מי ידע איניש כמה חיי? כי קאמרינן ביומי. ('עבודה זרה' יט)

רש"י: ביומי - ב' ימים מקרא, וצ' ימים משנה וכו', וכן כל שבע ושבע.

'תוספות': ליומי - בכל יום.

אִישֵי הַתַּנ"ךְ

דמויות מן התנ"ך

מתוך "חזון הנביאים"

דוד המלך

שושלת יהודה עד דוד המלך

את נחשון, נחשון הוליד את שלמון, שלמון הוליד את **בועז**.

בועז היו כמה נשים וילדים. בזמנו יצאו שני קרוביו מחלון וכליון עם אביהם לארץ מואב (מפני הרעב), שם נשאו נשים מואביות, ערפה ורות. מחלון וכליון מתו, אביהם אלימלך גם הוא מת, נעמי רצתה לשוב לבית לחם יהודה, **רות** החליטה שהיא תתגייר ותינשא ליהודי, ותקבל על עצמה כל קושי שיהיה כרוך בכך (למרות שחמותה ניסתה לדחות אותה מלהתגייר).

רות יצאה מארץ מואב לא"י, היא היתה ענייה מרודה, ויצאה ללקט בשדה לקט שכחה ופאה. ה' סובב שהיא תגיע לשדה בועז, חמותה אמרה לה ללכת לבועז שיגאל אותה, בועז אמר שיש גואל קודם, **הגואל הקודם לא רצה לגאול** (פחד מהאיסור על המואבים לבוא בקהל ה'), וכך נשאר רק על בועז לגאול את רות. מבועז ורות נולד עובד, ועובד הוליד את ישי אבי דוד. **רות** שהיתה עניה וגלמודה, אלמנה, גיורת, ומואבית (שחששו להינשא לה מחשש איסור מואב לבוא בישראל), דווקא היא זכתה להוליד את **עובד**, אבי ישי אבי דוד.

נסכם מעט מהשבחים המובאים במקרא על רוח אפינו משיח ה' **דוד המלך**. השבחים המובאים באגדות חז"ל ידועים ומפורסמים, אך ישנם עניינים מפורשים במקרא שאינם ידועים דיים לצורך כך נכתב מאמר זה.

נסקור מעט את הקורות בשבט יהודה עד שנולד דוד המלך.

לאחר מכירת יוסף, ידע יהודה שהוא אשם באבל יעקב אביו - שאינו רוצה להתנחם על יוסף. יהודה ירד מאת אחיו (מהר חברון), והתגורר בעיר עדולם שבשפלה, שם הוא נשא אישה, ונולדו לו שלושה בנים. הראשון התחתן, הרשיע ומת. השני גם הוא הרשיע ומת. לא זו בלבד שקבר שניים מבניו, לאחר כל זאת גם בת-שוע אשתו מתה, ויהודה נשאר רק עם בנו שלה ולא רצה להשיאו (שלא יחטא וימות כאחיו). לאחר תלאות קשות אלו ארע "מעשה יהודה ותמר". תמר כמעט הוצאה להורג (כשבביטנה **פרץ** וזרח). יהודה הודה ברבים על המעשה ולא הוציאו את תמר להורג. תמר ילדה תאומים **פרץ** וזרח. מי היה תולה תקווה טובה ליהודה לאחר מיתת אשתו ובניו, ובפרט ממעשה תמר? אבל דווקא ממעשה זה שאינו כדרך הטבע וההגיון, נולד **פרץ**. בית פרץ הם עיקר שבט יהודה¹ (וכיום עיקר עמ"י), ומשם יצאה מלכות בית דוד.

פרץ בן יהודה הוליד את חצרון, חצרון הוליד את רם, רם הוליד את עמינדב, עמינדב הוליד

1. בדברי הימים פרקים ב-ד ישנם פסוקים בודדים על בית זרח, ועל בית שלה. רוב הייחוסים הם לבני פרץ. על ערים רבות וחשובות ביהודה מוזכר שם שהיו מבני פרץ, ואילו בני זרח לא מוזכרים אף לא על עיר אחת. בני שלה איכלסו מספר ערים (ליכה, מרישה), ומוקדשים להם רק שלושה פסוקים.

משיחת דוד למלך

שאול). הוא נדד לניות ברמה (לשמואל הנביא), לגבעת שאול (מחר חודש וכו'), לאכיש בגת (בשפלה), למערת עדולם (בשפלה), למצפה מואב (במוואב?), למדבר זיף (דרום הר חברון), למדבר מעון (דרום הר חברון), למדבר פארן (נראה שהוא המדבר הדרומי של אי"י), ולציקלג בארץ פלשתים.

משמת שאול מלך דוד בחברון רק על שבת יהודה, היו מלחמות בין צבא דוד לצבא איש בושת, ורק לאחר תלאות אלו זכה למלוך על כל שנים עשר שבטי ישראל.

בזאת לא תמו תלאותיו של דוד. לדוד היו ילדים רבים, לאחר מעשה בת שבע, מת אמנון הבכור (ע"י אבשלום), וגם הילד הראשון של בת שבע שנולד מדוד מת. לאחר כל התלאות ילדה לו את שלמה, ודווקא אותו בחר ה' להמליך על ישראל, למרות שכל דרך הנישואין של דוד עם בת שבע לא היתה ישרה בעיני ה'.

דוד היה דור 14 מאברהם אבינו, מלכות בית דוד נמשלת לירח, לכן בימי שלמה שהוא דור 15 מאברהם, היו ישראל ברום המעלה, דור ה-15 מדוד הוא יאשיהו, ובימי בני יאשיהו נחרב בית ה'.

תחילת מלכותו על כל ישראל

לירושלים, ושוררו לפניו עם סוגים רבים של כלי שיר: מצלתיים, נבלים, כינורות, מנענעים, צלצלים, בתרועה וקול שופר. דוד המלך בעצמו רקד בכל כוחו לפני ארון ה', ופיזז וכירכר לפני ה', ומיכל אשתו ראתה זאת ובזה לו בלבה. דוד חילק לכל ישראל בשר ויין, ובא לברך את ביתו. אז שאלה אותו מיכל מדוע הוא מתנהג מול שפחות עבדיו (עבדי עבדיו) כאחד הריקים, דוד ענה לה, אני רוקד לפני ה' שבחר בי למלך, וככל שאפזז ואכרכר יותר - כך אהיה מכובד יותר. ככתוב (שמואל ב' ו, יד-כב):

**וְדוֹד מְכַרְכְּרֵךְ בְּכָל עוֹ לְפָנַי ה' וְדוֹד חָגוֹר אֶפְרוֹד
... בָּד**

אחר שחטא שאול ולא הכרית את עמלק, ה' אמר לשמואל ללכת לישי בבית לחם, שם ימשח את אחד מבניו למלך. שמואל הגיע אל ישי וראה את בנו הבכור אליאב, ככתוב – **וַיְהִי בְּבוֹאֲם, וַיֵּרָא אֶת אֱלִיאָב וַיֹּאמֶר אֵךְ נִגַּד ה' מְשִׁיחוֹ (שמואל הבין שאליאב נבחר למלך). וַיֹּאמֶר ה' אֶל שְׁמוּאֵל אֵל תַּבֵּט אֶל מְרֵאֵהוּ וְאֶל גְּבַהּ קוֹמָתוֹ...".**

ישי הביא את בנו השני, ככתוב – **"וַיִּקְרָא יְשִׁי אֶל אֲבִינֶדָב וַיַּעֲבְרֵהוּ לְפָנָי שְׁמוּאֵל וַיֹּאמֶר גַּם בְּזֶה לֹא בָחַר ה'... וַיַּעֲבֵר יְשִׁי שְׁבַע בָּנָיו לְפָנָי שְׁמוּאֵל וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל יְשִׁי לֹא בָחַר ה' בְּאֵלֶּה".** אפשר שישי הבין שלאחר שכבר העביר את שבעת בניו, אין לו יותר מי להציע, לכן – **"וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל יְשִׁי הֲתִמּוּ הַנְּעָרִים, וַיֹּאמֶר עוֹד שָׂאֵר הַקְּטָן (דוד) וְהִנֵּה רַעָה בְּצֵאֵן, וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל יְשִׁי שְׁלַחָה וְקַחְנוּ כִּי לֹא נֹסֵב עַד בָּאוּ פֹה. וַיִּשְׁלַח וַיְבִיאֵהוּ וְהוּא אֲדָמוּנִי עִם יָפֵה עֵינָיִם וְטוֹב רְאִי, וַיֹּאמֶר ה' קוּם מִשְׁחָהוּ כִּי זֶה הוּא" (שמואל א' טז, י-יב).**

עוד שלבים קשים עברו עד שעלה דוד לכיסא המלוכה, שאול רדף אחריו, וגם אנשים משבט יהודה שיתפו פעולה עם שאול נגדו (הזיפים, יושבי קעילה היו מוכנים להסגיר את דוד בידי

אחר מות איש בושת בן שאול התאספו כל שנים עשר שבטי ישראל להמליך את דוד. הם עשו משתה שלושה ימים, הביאו צאן ובקר, יין, שמן, פירות וכל טוב, ושמחו אותו.

דוד המלך ניצל את אותו המעמד לכבד את ארון ה', שהיה באותו הזמן בקרית יערים. הוא דיבר עם כל ישראל להעלות את ארון ה', והעלו אותו בשמחה (דברי הימים א' פרק יג). בזמן ההוא נהרג עוזה על שרצה לתמוך בידו בארון, ולא זכה דוד להביא אליו את ארון ה'.

שלושה חדשים לאחר מכן, אסף דוד את כל ישראל בשמחה ובשיר, והלכו לדרוש את ארון ה' ולהעלותו לירושלים. כולם העלו את ארון ה'

וְהִיִּיתִי שֹׁפֵל בְּעֵינֵי וְעַם הָאֲמֹהוֹת אֲשֶׁר אָמַרְתָּ
עִמָּם אֲכַבְּדָהּ:

העולה מן הדברים הוא, שמייד בתחילת מלכותו דוד ניצל את כוחו לכבד את ארון ה', ואת בית ה'.

דאגתו לבית ה'

כלים להכין. לפני מותו אסף את כל צבא ישראל, והתרימם למען בית ה'. הוא מינה ממונים על כל האוצרות שהכילו את החומרים המיועדים לבניין בית ה', ציווה את בנו ואת כל שרי ישראל לבנות את בית ה', וחיזקם ועודדם (דברי הימים א', פרקים י-כט).

במשך שנות מלכותו אסף דוד המלך את הכהנים והלוויים, סידר אותם במשמרות, לימד אותם לשיר לפני ה' כל יום בעוז בכלי שיר, ועשה ככל יכלתו לדאוג לכבוד ה' ולכבוד בית ה'.

עבודת ה'

מאידך גיסא, הוא ידע גם אימתי להתגאות בדרכי ה'. הוא בטח בה' ותמיד ניצח בכל המלחמות, לא היה אדם שנלחם בדוד ושרד יותר משנתיים (למעט שמעי בן גרא, שדוד לא רצה להורגו). דוד התהלך בזאת שבטח בה' והצלח, ואמר – "לִי גִלְעָד וְלִי מְנַשֶּׁה וְאֶפְרַיִם מְעוֹז רֹאשֵׁי יְהוּדָה מְחַקְקֵי. מוֹאָב סִיר רְחֻצֵי עַל אֲדוֹם אֲשֶׁלִיף נְעָלַי".

מלחמותיו בגויים

שר צבאו, ישב באדום במשך חצי שנה והכה כל זכר. בימי שאול - בזמנים שדוד היה ממונה על אנשי הצבא, כל אימת שיצאו הפלשתים להילחם בעמ"י, הרג בהם דוד רבים, והצלח יותר מכל אנשי המלחמה.

וְתֵצֵא מִיִּכְל בַּת שָׂאוּל לְקִרְאֵת דָּוִד וְתֹאמֶר מֶה נִכְבַּד הַיּוֹם מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר נִגְלָה הַיּוֹם לְעֵינַי אֲמֹהוֹת עֲבָדָיו כִּהְגָלוֹת נִגְלוֹת אַחַד הָרִקִּים. וַיֹּאמֶר דָּוִד אֶל מִיכָל לִפְנֵי ה' אֲשֶׁר בָּחַר בִּי מֵאֲבִיךָ וּמִכָּל בָּיתוֹ לְצוֹת אֹתִי נִגִּיד עַל עַם ה' עַל יִשְׂרָאֵל וְשִׁחַקְתִּי לִפְנֵי ה': וּנְקַלְתִּי עוֹד מִזֹּאת

דוד המלך אמר לנתן הנביא שהוא עצמו יושב בבית ארזים, ואילו ארון ה' נמצא תחת יריעות. כלומר, הוא רוצה לבנות את ביהמ"ק.

ה' שלח את נתן הנביא להודיע לו שהוא לא יבנה את בית ה', אלא בנו שלמה יבנה. ואכן, דוד לא בנה את ביהמ"ק, אך הוא הכין את כל הדרוש לבניית בית ה'. הוא הביא כמות גדולה מאד של זהב וכסף, יהלומים, ברזל ונחושת, עצי ברושים, ואבני שיש לרוב, הביא אומנים לכל סוגי החומרים שהיו לו, והכין את תבנית ההיכל, הכל בכתב מיד ה' עליו השכיל, עשה רשימה מפורטת היאך לבנות את בית ה' ואלו

מהמקרא אנו רואים כי דוד המלך עבד את ה', ושמר את כל מצוות ה' קלה כבחמורה בדקדוק גדול, ובד בבד בהתלהבות עצומה, באהבת ה', ובשירה ובזמרה. כל לילה היה מזמר לה' בשירות ותשבחות מחצות ועד עלות השחר. דוד נכסף מאד לה' ולתורתו, עד כדי שעסק בתורה כנגד מלכי עולם ללא חת ולא בוש בכך.

דוד המלך ידע להיות עניו כשהיה צריך, כאשר הוכיחו נתן הנביא (במעשה בת שבע, ובזמן שספר את ישראל), הוא הודה מייד על חטאו

את הגויים שמררו את חיי ישראל, עינה דוד בעינויים נוראים. הוא הרג שני שליש ממואב, ואת בני עמון שנלחמו בו הוא רמס בטיט וגרר את בשרם בברזל מחודד. דוד הכניע את ארם ועשה אותם לעבדים נושאי מנחה בשבילו, הוא וצבאו היכו כמה וכמה פעמים בפלשתים, הרגו את גיבוריהם, והוא עצמו הרג בהם לרוב. יואב

ללכת לקעילה להילחם בפלשתים. אנשיו אמרו לו, אנחנו פה ביהודה מפחדים על נפשנו (שאז הרג שאול את כל נוב עיר הכהנים, על שכהן אחד נתן לדוד לחם וחרב), ואתה רוצה להילחם במערכות פלשתים בקעילה? דוד לא היסס, הוא שאל בה', ה' אמר לו - קום לך קעילה כי אני נותן את פלשתים בידך. ואכן דוד הלך לקעילה, היכה את הפלשתים, והושיע את יושבי קעילה (שמואל א' פרק כ"ג).

שנאתו לרשעים ויחסו לבית שאול

למות (שמואל א' כד, יב), אבל הוא לא העז להרגו, ואף מנע את אנשיו מלהרגו, כי הוא סבר שכל מי שיש בו יראת שמים, לא יוכל לשלוח את ידו להשחית אדם שאותו משח ה' אלהי ישראל.

לאחר מות שאול היתה מלחמה בין צבא איש בושתי בן שאול לבין צבא דוד. לאחר שנכנע איש בושתי, דאג דוד לשלום בית שאול, ואף ביזה ברבים את יואב שהיה מגיבוריו ובן אחותו, על שהרג את אבנר, והוא עצמו ספד לאבנר (למרות שאבנר ניהל מלחמה נגד צבא דוד, והרג את עשהאל בן אחותו של דוד, אבל הוא ראה שאבנר חזר בו והלך אחריו, והחשיבו כשר וגדול).

כאשר רכב ובענה, הרגו את איש בושתי בן שאול שהיה יריבו של דוד והביאו את ראשו לדוד, הרג אותם דוד מיד ותלה את ידיהם ואת רגליהם על החומה, הוא אמר להם, אני הרגתי את מי שבישר לי ששאול מת (היתה לו סיבה לכך), כ"ש אתם אנשים רשעים, שהרגתם אדם צדיק, ברור שאבקש את דמו מידכם, ואכרית אתכם מן הארץ¹.

1. נראה שהם הרגו את איש בושתי רק בשביל להחניף לדוד ולא בשביל להציל את דוד מידי איש בושתי, שהרי איש בושתי כבר לא נלחם בדוד, וכשציווה עליו דוד להביא לו את מיכל בת שאול, נכנע איש בושתי והביא אותה. ועוד, שלאיש בושתי כבר לא היה כוח, כי אבנר שר הצבא שהמליכו כבר מרד בו ודיבר עם כל זקני ישראל שראוי להמליך את דוד. לכן התועלת בהריגת איש בושתי הייתה רק לנקמה על ששאול רדף את דוד, כפי שרכב ובענה אמרו לדוד - הנה ראש איש בושתי בן שאול איבך אשר בקש את נפשך ויתן יהוה לאדני המלך נקמות היום הנה משאול ומזרעו' (שמואל ב' ד, ח).

בזמן ששלח ישי את דוד בנו להביא צידה לאחיו ולשר האלף, שמע דוד את גלית הפלשתי מחרף את ישראל, ומייד אמר - "כִּי מִי הַפְּלִשְׁתִּי הָעָרֵל הַזֶּה כִּי חָרַף מַעַרְכוֹת אֱלֹהִים חַיִּים", החליט להילחם בו, והרגו.

גם בזמן שברח מפני שאול, והודיעו לו שפלשתים נלחמים בקעילה, והם בוזזים את הגרנות, למרות שדוד היה אז בסכנת חיים, לא התייאש מלהציל את ישראל, ושאל את ה' האם

דוד המלך שנא את הרשע ואת הרשעים עד עמקי נשמתו, ותמיד ציפה וחיכה להכניעם. כשסיפר לו נתן הנביא שעשיר גנב מהעני את הכבשה היחידה שלו (משל כבשת הרש בעניין בת-שבע), כעס דוד מאד, ומייד נשבע שהוא הורג את העשיר. מצינו שדוד אמר - **מִלְּשָׁנִי בִּסְתֵר יַעֲהוּ אוֹתוֹ אֶצְמִית** (תהלים קא, ח). דוד לא ויתר לרע בשום אופן, והכניע את הרע על כל סוגיו. את רשעי ישראל הערב רב, הוא רדף והרג, ככתוב בתהילים (שם, שם, ח) - **לְבַקְרִים אֶצְמִית כָּל רָשָׁעֵי אֶרֶץ** (כל בוקר אכרית את הרשעים). עניין זה בולט בספר תהילים, עד כמה קשה היה בעיני דוד לראות את הצלחת הרשעים, וכמאמר חז"ל **"ק"ג פרשיות אמר דוד ולא אמר הללויה עד שראה במפלתן של רשעים"** (ברכות דף ט ע"ב).

מאידך דוד ריחם מאד על עם ישראל. לאחר שמנה את מספר ישראל, היתה מגיפה, ואז אמר דוד לה' - **"הֲנֵה אֶנְכִי חֲטָאתִי וְאֶנְכִי הָעֵוִיתִי וְאַלֶּה הַצֶּאֱן מֶה עָשׂוּ תְהִי נָא יְדָךְ בִּי וּבְבֵית אָבִי"** (סוף ספר שמואל). הוא העדיף לסבול עליו את הצרה, והעיקר להציל את ישראל.

את הרשעים הוא רמס כאמור, אבל בבית שאול מלך ישראל, אף שהם נלחמו בו, לא פגע בהם יותר ממה שהיה ממש נחוץ לצורך הצלתו (גם זה בקושי רב).

במות שאול קרעו דוד ואנשיו את בגדיהם, צמו ובכו, למרות ששאול ואנשיו רדפו את דוד כמה וכמה פעמים. אמנם הוא סבר ששאול ראוי

שערי תהלים

מחבר ספר תהלים

פתיחה

כל אחד בדורו, ואילו דוד המלך, הוא אשר קיבץ את כל המזמורים שחיברו אותם זקנים בדורות שלפניו, וצירף יחד איתם מזמורים רבים שלו [להלן נקרא לשיטה זו 'שיטת הגמרא'].

השיטה השלישית היא שיטת המדרש [אשר הובאה כבר בהקדמת האבן עזרא] לשיטה זו, לא רק שדוד לא אמר את כל מזמורי התהלים, אלא אף לא הוא זה שחתם את הספר, והמשיכו להוסיף לו מזמורים במהלך הדורות, עד ימי עזרא בעת שיבת ציון.

לסיום נביא את שיטת המלבי"ם, אשר עושה שלום בין השיטות השונות

ועתה נבוא להרחיב בכל שיטה ושיטה, מי הם הסוברים אותה, וכן בתוך שלושת צורות הפירוש האלו, יש חילוקים רבים בפרטים השונים, בין שיטות הפרשנים.

כמעט כל רבותינו פרשני המקרא, כבואם לבאר פסוקי ומזמורי ספר תהלים, הקדימו לברר מי אמר את המזמורים אשר בו, וכן מי חיבר את כלל המזמורים לכלל 'ספר התהלים' המצוי עתה בידינו.

הדרכים השונות בפתרון שאלות אלו, רבים כמעט כמספר הפרשנים המפרשים את ספר התהלים, ובמאמר זה נביא בעזרת ה' את השיטות השונות.

למרות שכאמור, רבים הם השיטות השונות, אבל ניתן לחלק את כלל השיטות לשלושה דרכים ושיטות עיקריות.

השיטה הראשונה היא שיטת רב סעדיה גאון [להלן רס"ג]. לשיטתו דוד המלך הוא אשר אמר את כל פרקי התהלים ברוח הקודש, והוא אשר אספם וערכם לכלל הספר שבידינו.

השיטה השנייה היא כמשמעות הגמרא במסכת בבא בתרא (יד ע"ב), כי עשרה זקנים אמרו את המזמורים

שיטת רס"ג

ראיה לשיטתו זאת מביא הרס"ג מהפתיח "לְמַנְצַח לְיְדוּתוֹן מְזֻמֹּר לְדָוִד". בפתיח זה מופיעים שני שמות, בעוד מסתבר שאת המזמור חיבר רק מישהו אחד. מבאר רס"ג, כי אמנם מזמור זה חובר ע"י דוד, אולם ידותון שהיה המנצח - אחראי על שירת הלויים, קיבל מדוד את התפקיד לשיר מזמור זה על הדוכן. רס"ג אומר כי אף בפרקים אשר מופיע בהם רק שם אחד, הרי שהוא שמו של מי שנבחר לשיר מזמור זה, בעוד המחבר היה דוד.

[אמנם יש להעיר, כי לפי מהלך זה אין ברור כלל, מדוע יש פרקים הפותחים: 'לדוד' או 'מזמור לדוד' וכדו', שהרי אין צורך להשמיע שהוא מחבר המזמור, כיון שדוד אמר את כל המזמורים, וכן לא יתכן שהוא זה ששורר מזמורים אלו על הדוכן, כיון שלא היה לוי].

הבעיה השנייה עם פירוש זה היא, כי רבים מהמזמורים מדברים על אירועים אשר עוד לא התרחשו בזמן דוד, כגון "עַל נְהָרוֹת בְּכָל שָׁם יִשְׁבְּנוּ גַם בְּכִינּוֹ בְּזַמְנֵנוּ אֶת צִיּוֹן" (קל"ז), "שִׁיר הַמַּעֲלוֹת בְּשׁוּב יְיָ אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן" (קכ"ו), ועוד.

כאמור השיטה הראשונה היא שיטתו של הרס"ג. לשיטתו כל המזמורים נאמרו ע"י דוד המלך, והוא אשר ערך את ספר התהלים. הנימוק של רס"ג מסתכם במשפט אחד: 'לפי שכל האומה, בדעה אחת לקרותו שירי דוד'.

הבעיה העיקרית עם פירוש זה היא, כי בראש מזמורים רבים מופיעים שמות של אנשים אחרים, אשר בפשטות נראה כי הם אלו שחיברו את המזמור. לדוגמא, "תְּפִלָּה לְמֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים" (פרק צ), וכן "מְזֻמֹּר לְאַסָּף" (לדוגמא פרק נ), ועוד רבים מעין אלו.

הרס"ג פותר בעיה זו, באומרו כי פתיחים אלו אין כוונתם להצביע על מחבר המזמור, אלא על מי שתפקידו היה לשוררו על הדוכן. תשובה זו פותרת אמנם את הפתיחים 'לבני קרח' 'לאסף' וכדו', אבל הרי משה איש האלוקים, חי שנים רבות לפני דוד המלך, והיאך ניתן לומר שדוד נתן למשה מזמור זה – לשוררו על הדוכן?! לכן כתב הרס"ג פתרון מחודש במיוחד: 'תפלה למשה איש האלוקים, הוא שיר נמסר לבני משה שהיו בזמן דוד'.

לבעיה השלישית, והיא הסתירה המפורשת מדברי חז"ל בגמרא שהובאה בפתיחה, ולפיהם עשרה זקנים אמרו את ספר תהלים [וראה להלן מקורות נוספים] לא מתייחס הרס"ג כלל, וניתן רק לשער מה היה מתרץ על כך. [אמנם ראה להלן בשיטת המלבי"ם, שם יעלה אפשרות תירוץ לשאלה זו. כמו"כ יתכן והיה לרס"ג מדרשים שאינם בידינו, כפי שהביא האבן עזרא להלן מדרש שכזה].

שיטת הגמרא

בספרו. אבל השאר, יראה שחברם דוד, והיה נותנם ללויים שהוא קוראם דרך כלל בני-קרח לזמר בהם בדוכן. המאירי מוסיף ומצדד כשיטת רס"ג: 'ואף למשה איש האלוקים, אפשר שהיה לוי מיוחד בדורו'.

לעומת המאירי שמסתפק בדבר המזמורים עליהם חתומים בני קרח, ומציע שדוד חברם ומסרם להם, הרי שהאבן עזרא מביא בהקדמתו [הקדמה ב] שיטה שמפקקת אף במזמורים שפותחים בשמו של דוד, ומציעה כי יתכן ולא הוא חיבר את כולם, אלא חלקם חוברו עליו או לכבודו. 'ויאמר רבי משה הכהן נ"ע, כי המזמורות שעליהם כתוב לדוד, רובם לדוד ולא כולם... חבר זה המזמור אחד מהמשוררים על דוד...'

אף בעניין המזמורים שאין עליהם שם, אשר כאמור רד"ק סבר שכולם לדוד, הרי שרבי משה הכהן הנ"ל, סובר כי אין עליהם שם, מחמת ש'לא ידענו למי הם'.

האבן עזרא עצמו, אינו מכריע בעניין, וכותב: 'והמזמורים שאין כתוב בראשם שם אדם, יתכן שאינם לדוד'.

שיטת המדרש

האבן עזרא [הקדמה ב] אף הוא הביא: 'שחכמים ז"ל העתיקו, כי אנשי כנסת-הגדולה חברוהו', אולם אין ידוע לאיזה מקור כוונתו.

לשיטה זו, הרי שאין צורך לומר שמזמורי התהלים הינם דברי נבואה, כיון שיתכן וכל המזמורים המתארים או מתייחסים לאירועים מסויימים, כגון גלות בבל, ושיבת ציון, נכתבו בזמן המאורע או לאחריו.

האבן עזרא מביא בשם יש-אומרים: 'כי אין בספר הזה נבואה לעתיד... ואמרו כי על נהרות בבל, חברו אחד מן המשוררים בבל... ואשרי תמימי דרך, דברי נער

על כך השיב הרס"ג, כי אכן מעמדם של מזמורי התהלים, הם כשאר ספרי הנבואה: 'וכל הספר, נבואה שנתנבא בה דוד'. [אף על תשובה זו יש להעיר, כיון שאף אם נאמרו המזמורים בנבואה, אבל מה מקום יש לשורר על הדוכן על אירועים שעוד לא קרו].

כאמור, השיטה הממוצעת היא שיטת חז"ל בתלמוד בבלי מסכת בבא-בתרא (דף יד ע"ב) שם כתוב כך: 'דוד כתב ספר תהלים ע"י עשרה זקנים ע"י אדם הראשון על ידי מלכי צדק ועל ידי אברהם וע"י משה ועל ידי הימין וע"י ידותון ועל ידי אסף ועל ידי שלשה בני קרח'.

הרי שחז"ל אומרים כי אכן 'דוד כתב ספרו' - הוא היה העורך, אולם היה זה ע"י עשרה זקנים - הם אשר אמרו חלק מהמזמורים [כך פירש רש"י, וכן פירש המאירי את דברי הגמ' בפירושו לתהלים פרק ג].

בשיטה זו נקט הספורנו בהקדמתו, וכך סבר הרד"ק, בהוסיפו שמלבד המזמורים עליהם חתום דוד, הרי שכל מזמור שאין חתום עליו שם, אף הוא של דוד המלך.

המאירי אף הוא מסכים כי דוד הוא מחבר הספר, אולם בדבר זהות מחברי המזמורים, הוא ממצע בשיטתו בין הרס"ג לשיטה זו. הוא כותב כי: 'לפי הפשט אפשר שיהיה כן בקצתם [שהמחבר הוא החתום בראש המזמור], כמו תפלה למשה, שאפשר שמצאה וכתבה

השיטה השלישית, היא השוללת לחלוטין את היות ספר תהלים ספרו של דוד, הן מבחינת המזמורים שחלקם הגדול אינם שלו, והן מבחינת עריכת הספר אשר לא דוד הוא העורך, ולו מהסיבה הפשוטה שחלק מהמזמורים חוברו בתקופה מאוחרת יותר מימי חיי דוד.

המקור הראשון לדעה זו, נמצאת כבר בדברי חז"ל כשירי- השירים רבה, [פרשה ד'] שם במניין עשרה אנשים שאמרו ספר תהלים מוזכר גם עזרא, אשר ללא ספק חי מאות שנים אחרי דוד. [אמנם ניתן לומר כי דוד הוא אשר חיבר את הספר, ועזרא רק הוסיף עליו, אולם מהמקור הבא מוכח כי לא דוד הוא המחבר].

מנערי ישראל - היה לו כבוד ממלכי בבל. אמנם על ההנחה שאין הספר כתוב ברוח-הקודש חולק האבן

עזרא, וכותב: 'ודעתי נוטה עם דברי הקדמונים ז"ל, כי זה כולו נאמר ברוח הקדש'.

שיטת המלבי"ם

שיטת המלבי"ם מתחלקת לשני חלקים. את עיקר הקדמתו הוא מייחד לדרך הפשט, במהלך זה הוא הולך לאורך כל ספרו. לסיום ההקדמה הוא כותב הערה, בה הוא מוסיף לבאר כי יש בכל הספר מהלך נוסף על פי דרך הרמז והקבלה [-המסורת] ולסיום הוא אף עושה שלום בין שתי השיטות.

וחדשים לספר זה, וכן שינו את סדר המזמורים. כך הלך הספר ופשט את צורתו המקורית, וקיבל צורה חדשה לגמרי - היא הצורה המוכרת לנו כ'ספר תהלים'. תהליך זה נמשך עד אנשי כנסת הגדולה, אשר חתמו את כל כתבי הקדש, ובכללם ספר זה.

המלבי"ם הולך כשיטה השלישית שהבאנו מהמדרשים, ולפיה ספר התהלים אינו של דוד. אולם המלבי"ם כותב כי אכן היה ספר אותו ערך דוד לעת זקנותו, ובו קיבץ את התפילות - 'אשר שר לה', ואשר אליו התפלל... עד התפלה האחרונה אשר התפלל לפני מותו, אחרי משח את שלמה בנו... שאז נאמר כלו תפלות דוד בן ישי (ע"ב)... כל אלה אסף וחבר לעת זקנתו בספר מיוחד, שיהיו מוכנים לצורך הנהגת המתבודד, כל אדם יחזה בו...!

עד כאן דרך הפשט. והמלבי"ם מנמק את הסיבה שהלך בפירושו בדרך זו: 'וכתבתי זאת לגול מעלינו טענות המלעיגים לאמר, איך יתכן כי בימי דוד בעוד המלכות על תקפה וישראל על אדמתם... וכבר שרו על הדוכן ביטול המלכות... ועל כן פרשתי לפי הפשט לסתום פה המעוררים והנוקפים. כי גם למה שאמרו חז"ל שנאמר ע"י י' זקנים, ובתוכם בני קרח ואסף, אין הכרח שהכל היה בימי דוד, כי כל עוד שהיתה הנבואה בישראל... היה הצינור פתוח, והלויים המשוררים חזו ברוח ה', ודבריהם קדש, עד עזרא שחתם כתבי הקדש, ומאז לא נוסף עליהם דבר. כל זה כפי דרך הפשט, אשר במסילתו הלכתי בפירושו זה, אשר שמתני לי למטרה לכוונן חצי נגד להקת המבארים אשר כוונתם להשפיל כבוד כתבי הקדש'.

שיטה זו מיישבת את השאלה שנתחבטו בה המפרשים, היאך מופיע בפרק ע"ב שהוא סיום 'ספר שני' של ספר התהלים, הסיום: "כָּלוּ תַפְלוֹת דָּוִד בֶּן יִשָּׁי", בעוד רוב הספר עוד לפני הקורא?

אולם המלבי"ם מוסיף כי: 'אולם אצלנו אמונה אומן, כי שבעים פנים לתורה, וכפי דרך הדרוש והרמז והקבלה, כל המזמורים הללו כבר צפו במחזה הנביאים והמשוררים בני-קרח ואסף בימי דוד. והיו גנוזים וצפונים ביד אנשי הרוח דוד דור, עד עת שיצא הדבר אל הפועל, ואז נאמרו בקול על הדוכן כל אחת בשעתה... ודי בהערה זו'.

לדברי המלבי"ם הרי שאכן בספר התפלות המקורי, אותו חיבר דוד, היה מזמור זה - העוסק בשלמה המלך, ופותח בפסוק: "לְשִׁלְמָה אֱלֹהִים מְשַׁפְּטֵיךָ לְמִלְךָ תָּן וְצִדְקָתְךָ לְבֶן מְלֶכֶךְ" - המזמור האחרון, כיון שחובר לעת זקנותו, עת המליך את שלמה בנו, כדי לסכל את המלכת אדוניהו.

המלבי"ם אומר כי קבלת חז"ל כי כל המזמורים כבר נאמרו ע"י דוד, איננה סותרת את דרך הפשט. המלבי"ם מעלה אפשרות כי מזמורים אלו נאמרו בנבואה כבר בשנים קדמוניות. אולם מזמורים אלו שדיברו על דברים העתידיים לקרות לא הופצו בציבור, אלא היו צפונים ביד חכמי הדורות. רק לאחר שהנבואה התגשמה, אז הוציאו החכמים מתחת ידיהם את המזמור הצפון, ואז החלו לשוררו על הדוכן.

המלבי"ם מוסיף, כי המשפטים הספורים המופיעים לקראת סוף ספר שמואל (שמו"ב כ"ג), היו חתימה לספר התפלות הקדום. במשפטים אלו, 'חתם שמו על ספרו והודיע משנתו וענינו'. איך א"כ נוצר ספר התהלים אשר בידינו?

המלבי"ם איננו מאריך יותר מידי בדברים אלו, אולם ודאי שיש כאן פתח רחב לבאר את הסתירות שיש בין דברי הפרשנים, ואף בדברי חז"ל, בין דברי הגמרא לבין דברי המדרש.

'כל עוד התהלך רוח ה' בארץ... עוד הוסיפו זקני דוד דור למלא אסמיו... בין שתילי ימי קדם, כמו תפלה למשה... בין מטע אנשי הרוח הבאים אחריו... עד התפלות אשר יסדו בגלות בכל על שרפת המקדש ועל הגלות, עד שוב ה' את שיבת ציון בימי כורש...!'

לדברי המלבי"ם, הרי שהזקנים במהלך הדורות הבאים השתמשו בסמכותם, והוסיפו מזמורים עתיקים

פרשני המקרא

תולדותיהם של מפרשי התנ"ך

המאירי

מאת: הרב משה שמואל פרל-גולד.

רבינו מנחם בן רבי שלמה לבית מאיר (ומכונה 'המאירי', וכינויו הלועזי הוא - 'דון וידאל שלמה מפרפיניאן'), הוא גדול חכמי פרובינציה (פרובאנס - דרום צרפת) שבזמנו, ומגדולי וחשובי מפרשי המקרא והתלמוד שבכל הזמנים.

המאירי נולד בשנת ה"א ט' (כך הוא כותב בסוף הקדמת פירושו למס' אבות). על תולדותיו של המאירי, אין אנו יודעים רבות, רק זאת שהיה תושב העיר 'פרפיניאן' שבפרובאנס (כיום בחבל 'לנגדוק-רוסיון' שבדרום מערב צרפת), וכפה"נ גם נולד בה.

המאירי היה צאצא לגדולי 'פרובאנס' בדורות שלפניו, הלא הם: רבי משולם בן רבי משה מ'בדרש' בעל 'ספר ההשלמה' ונכדו רבי שלמה בן רבי משה, ורבי אברהם בן רבי יצחק מ'נרבונא' בעל ספר 'האשכול'.

רבו של המאירי הוא רבי ראובן בן רבי חיים בעל 'ספר התמיד', [שהיה תלמיד רבי יצחק הכהן תלמיד הראב"ד], וחבירו הוא רבי מנוח בן רבי שמעון מ'נרבונא' בעל 'ספר מנוחה'. מלבד תורת רבותיו שקיבל במסורה הושפע המאירי רבות גם מתורתו של הרמב"ם אותו העריץ, עד שבעת הפולמוס על כתביו בזמן הרשב"א, הוא כותב תשובה להגן על משנתו של הרמב"ם. (תשובתו זו נדפסה בסוף בית הבחירה על מסכת אבות בהוצאת מכון אופק).

אע"פ שהיה המאירי תופש ישיבה, לא נודעו לנו תלמידיו בשמותם, ועיקר נחלתו ומורשתו של המאירי היא ע"י מה שעלה על הכתב בחיבוריו, ומ"כ אנו יודעים שהיתה מצודתו פרוסה על כל מדינת 'פרובאנס' ואף מעבר לה, ואנו מוצאים את גדולי החכמים בדורו ששולחים אליו את שאלותיהם, כרבי אברהם מן ההר (דמונפלייר) ועוד.

לקראת סוף ימיו של המאירי בשנת ה"א ס"ו, נגזרה על יהודי צרפת גלות והם גורשו מארצם, כפה"נ המאירי ובני משפחתו מהגרים אז ל'קטלוניא', כי אנו מוצאים את בנו רבי יצחק, חותם על התקנה על לימוד ספרים חיצוניים, יחד עם רבי יצחק בן הרשב"א. בסביבות שנת ה' אלפים ע"ה נפטר המאירי לבית עולמו, כשהוא מותיר אחריו את חיבוריו הנפלאים המאירים בהיקפם עד ימינו אנו.

חיבוריו של המאירי

רוב כתביו של המאירי לא התפרסמו עד הדורות האחרונים, וחיבורו הגדול 'בית הבחירה' אף נתגלה בכתב יד יחידי בלבד (כת"י פרמא). קטעים בודדים מכתביו התפרסמו קודם לכן בספר שיטה מקובצת.

פירוש המקרא. כתב רבי יצחק די-לאטיש בספרו 'שערי ציון' - 'ביאור כל התורה שבכתב ותורה שבע"פ בביאור נפלא מאוד', למדנו מדבריו שביאר המאירי לפחות את רובו כל המקרא, אבל לדאבון לב לא שרד מחיבורו זה, אלא הפירושים ל'ספר תהלים' ול'משלי', וחבל על דאבדן. פירושים אלו הוהדרו בעת האחרונה, כחלק ממקראות גדולות 'תורת חיים' ע"י 'מוסד הרב קוק'.

חיבור התשובה. חיבור זה הוא חיבורו הראשון של המאירי שכתבו בצעירותו, אבל הוא חזר וערכו לאחר זמן. חיבור זה מתחלק לשני חלקים: הראשון - 'שבר גאון', והמדבר בדרכי ההכנעה והתעוררות לתשובה, והשני - 'משיב נפש' (או משיבת נפש), המדבר בדרכי התשובה עצמה ופעולת המטהר מעשיו. חיבור זה הוהדר מחדש בשנה האחרונה ע"י הרב משה צוריאלי שליט"א, ונדפס בהוצאת 'מוסד הרב קוק'.

חידושי התלמוד. הם הבסיס עליו יסד המאירי לאחמ"כ את ספרו 'בית הבחירה' בתוספת מאסף חידושי הראשונים, ספר זה המכיל בעיקר את חידושי העצמיים של המאירי גם הוא לא שרד כמעט, ונותרו לנו ממנו רק החידושים על שתי מסכתות בלבד, מסכת ביצה (נדפס ע"י ר"א סופר), ומסכת עירובין (נדפס בהוצאת 'מוסד הרב קוק, עם הערות הגרש"ז ברוידא זצ"ל).

בית הבחירה. הוא ספרו העיקרי והמרכזי של המאירי, בחיבור זה הוא מביא סיכום על דרך הפשט של הסוגיות, כשהוא מסכם בנפרד את הדינים העולים מן המשניות [כשבחלק זה הוא משתמש רבות בפירוש המשניות של הרמב"ם], ולאחמ"כ הוא מסכם את עיקרי ה'שקלא וטריא' שבסוגיות הגמרא שעליהם, כשהוא מוסיף ומביא את כל דעות המפרשים והפוסקים בדורות לפניו בביאור הסוגיא, ובסופו של דבר הוא כותב את מסקנות הסוגיא בענייני הלכה ומוסר היוצאים ממנה. בחיבורו זה משתמש המאירי בכל חיבור פסק או פרשני שהגיע לידי בלא להבדיל בין מקומו או זמנו של המחבר, כמ"כ יש לצי' שהמאירי הקפיד שלא להזכיר אף אחד מן המחברים בשמו, אלא רק בכינוי קבוע שהוא נותן לו לפי חשיבותו בעיניו, דבר יוצא דופן בספרות רבותינו הראשונים. כמ"כ יש לצי' את רבוי השימוש בחיבור זה בדברי התלמוד ירושלמי, לצורך הבנת סוגיות התלמוד בבלי ופסיקת ההלכה, דבר שלא נפוץ כ"כ עד לדורו מלבד בין פוסקי אשכנז. נדפס בשלימות ע"י ר"א סופר זצ"ל.

פירוש מסכת אבות. חיבור זה אותו כלל המאירי בתוך חיבורו הגדול 'בית הבחירה', ובו הוא מבאר את מאמרי החכמים ומוסריהם הנמצאים במסכת אבות כפי כוחו, כשניכר הדבר שהוא מושפע בזה מכתבי הרמב"ם השונים. לחיבור זה צירף המאירי הקדמה ארוכה לה קרא 'סדר הקבלה', ובה הוא מסדר ומברר את סדרי קבלת התורה ממש רבינו ע"ה ועד ימיו, גם רעיון זה שאל המאירי מהקדמת הרמב"ם לפירושו למשניות סדר זרעים. פירוש זה כולל 'סדר הקבלה' הוהדר ע"י מכון אופק.

כתב הדת. המדבר בענייני האמונה. חיבור זה נזכר כמה פעמים בחיבורו למסכת אבות, אך הוא לא שרד עד ימינו, והמקום ימלא חסרונו.

מגן אבות. בו בא המאירי להגן על מנהגי מדינת פרובינציא (פרובאנס) הקדמונים, שתלמידי הרמב"ן בדורו ביקשו לשנותם כפי מנהגי רבם, והמאירי נלחם נגדם מלחמות ה' להגן על מנהגי ארצו, בחיבור זה הוא דן בכ"ד עניינים הלכתיים שונים, בהם בקשו תלמידי הרמב"ן לבטל את המנהג. הוהדר ע"י הרב יקותיאל כהן שליט"א.

אהל מועד. חיבור בו מפרט המאירי את פסקי הדינים הנוגעים למועדי השנה. חיבור זה לא שרד, ולא נותר לנו ממנו אלא האזכורים המובאים בכתביו של המאירי ובספרי הפוסקים המביאים ממנו.

בית יד. בו מפרט המאירי את דיני נטילת ידים לפרטיהם, גם חיבור זה לא שרד ונותרו ממנו רק ציטוטים. יתכן וחיבור זה במקורו היה חלק מחיבור 'אהל מועד' הנזכר לעיל.

קרית ספר. חיבור בו מבאר המאירי לפרטיהם את כל דיני כתיבת ספרי הקדש ותפילין ומזוזות, וביניהם מברר את דיני הקלף והדיו, ובעיקר את ענייני ה'חסירות ויתירות' שבכתבי הקודש. חיבור זה הוהדר ע"י ר"מ הרשור זצ"ל.

ספר המידות. חיבור זה לא נתחבר ע"י המאירי בעצמו, אלא נלקט ע"י ר' מנחם מנדל משי-זהב זצ"ל, ובו ליקט את ענייני המוסר והמחשבה מכל חיבורי רבינו המאירי.

תגובות הערות והארות למאמר 'פרשני המקרא', ניתן לשלוח בדוא"ל: moshegmosheg@gmail.com